

ԱՊՐԱՔՆԵՐԻ ԿՐԵՏՈՐԱՆԻ ՄԼՔԷ ԹՈՒԳՈՒՆԻՈՅ
նաւ զորից չ. զ. Վ. ԱՅԻԵՆԻՆԻ Նրատարակող նազա-
րամայ յորիկին ստիւի 902-1902: Վնենտիկ, Ա. Ղա-
զար 1902: Միսայ էլ 12 եւ 15 տուիտ: 7 ին 15 Քր:

Հ. Արշալան, որ Հայաստան աշխարհի վրայ
իւր Նրատարակած մեծ գործերովն՝ ճիշտուն
արձան մը կանգնած է իւր անձին, մահուանէն
ետքն ալ կը շարունակէ իւր բարեգործ գործու-
նէութիւնը: Վնենտիկ Միխիմարեան Հարց
ժանօթ մեծաստանին պատկերազարդ ձեռագրաց
մէջն՝ Թ. 1144 գրչագիրն որպիսի ալ ամենէն
ճոխն ու Նրատարակ չէ, սակայն իւր ստղագ թուա-
կանովն ու յարաբերաբար մեծ հնութեամբը՝
շատ թանկագին ու մեծարժէք նշխար մըն է:
Արդէն Արշալան սկսած էր զարգանքներուն
գունաւորմանն ապով թիւնը պարտասեւ տալու:
անոր մահուանէն ետքը՝ Նրատարակութիւնը հո-
գացած է Հ. Մ. Պոստոլեան: Աւետարանին
մեծութիւնն է 32.5×29 հարկուրդամետր,
միջին-մետրական գրով. նի թն է՝ մագաղաթ,
կազմը՝ կանգնապատ-փայտեայ: 902 թուականին
գրուած համարելու է, վասն զի աւետարանին
վերջի էջին մէջեղը քառակուսի մը կայ, ուր
գրուած է ԹԻՄԱ: Այս թուականը կը հաստատեն
անգրագոյն սեղեկութիւնը ալ: Չեռագիր աւե-
տարանն ստացուածքն էր նախնաբար՝ ՄԼՔԷ
թագուհոյն, որ Վասպուրականի Գագիկ իշխանին
կինն եւ Հայոց Սեւակ Ա. թագաւորին (890
— 914) եղբորը Հապուհի աղջիկն էր: Հաւա-
նական է որ թագուհին այս աւետարանը Վարա-
գայ վանքին միաբաններէն մէկուն գրել տուած
է: Յետք ՄԼՔԷ՝ տոյն աւետարանին հարուստ եւ
շքեղ կող մը անցնելէ ետքը՝ զայն Վարագայ
վանքին նուիրեց՝ 908 թուականէն ետքը: Երչա-
տակարանին մէջ կը կարգաւոր՝ Ես ՄԼՔԷ աղա-
իին քրիստոսի եւ թագուհի Հայոց... թվա-
կանիւ ետու զաւետարանն ի Վարագի սուրբ
Ստուածածինս...»:

1. Կոնստանտին թուականը քերթուած է եւ օտար
անբով շէն (1066) գրուած, բոլոր թուականը սակայն
չը կորցուցէ եւ կ'երեւայ թէ ԵԱՅ (912) է:

* Աւետարանը ստացողը Մրչն անունով կը ներ-
կայանայ մեծ եւ միայն այդ «Ես ՄԼՔԷ աղաւաղն քրիս-
տոսի եւ Հայոց թագուհի», յիշատակարանով ծանօթ է:
սակայն այդ անըն ուրիշ անուամբ մը կը յիշուի ան-
թուական արձանագրութեան մը մէջ զոր կ'ընթերնուր
Յ. Շահաթունեան ծանապարհորդութեանց մէջ (հատ.
Բ. 272) «Շնորհին Աստուծոյ եւ Մարիամ՝ Անկազաց
եւ Հայոց թագուհի դուստր մեծին Սեանքնիկիւն ալ
թիւն Գագիկ Հայոց աղայն որ ետու ձգարուսի...
(պակասի) Մարմնաշէն, առաջնորդութեամբ Վար Սո-
թնեան՝ վասն Գագիկայ իմ պապին մեղաց թողութեան
եւ Կոստանյիմ իմ իրանկուն, եւ այլն: Կոստանյն ուրեմն

Աւետարանն միշտ այս վանքին մէջ շինաց:
Արագայից զայն յափշտակած են 1208ին Ան-
գրէաս անունով քահանայ մը զայն Լարա-
ցիներէն գնելով՝ դարձեալ Վարագայ վանքին
նուիրեց, միայն թէ արձանագրատ կողքն արդէն
կողողաւուած էր: Դար մ'ետեքն՝ Աւագ տիկինը՝
Սիմոն անունով մէկու մը արձանագրատ նոր
կողք մ'անցնելէ տուաւ աւետարանին: Այս
հարուստ կողքին պատճառաւ՝ դարձեալ աւետա-
րանը գերի գնաց: 1515 թուականին Յովհաննէս
արեղան կը գնէ: Եւ Ալեքսիանոս արեղային
կազմել կու տայ, վասն զի Աւագի հարուստ
կողքը գողցուած էր: Յովհաննէս զայն Վարագ
չի դարձնէր, որովհետեւ 1578ին Մարտիրոս,
Տէր Սիմոնի որդին, կը ստանայ աւետարանը
եւ Մկրտիչ եպիսկոպոսին յիշատակարան մը գրել
կու տայ:

Սակից վերջը դարձեալ այլազգայն ձեռք
կ'անցնի, եւ մի քանի բարեպաշտ անձններ
կը գնեն զայն եւ Վարագայ վանքին կը պար-
գենեն:

Մէկ անգամ մ'ալ Վարագայ վանքէն
հեռացաւ աւետարանն եւ այլ եւս հոն չդարձաւ:
1682ին Բուլթանեցի Գեորգ զայն կը գնէ եւ
Բուլթանեցի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն կը
նուիրէ: 1830ին Նիքիտեանց ազգատոհմը զայն
վնենտիկ Միխիմարեան Միքաէլութեան կ'ըն-
ծայէ եւ աւետարանը 1832ին վնենտիկ կը
հասնի:

460 թղթերուն առաջին վեցը բոլորն են
մանրանկարք, որոնցմէ հինգին գունաւոր նա-
նատպութիւնը (գուրս ճիշտած է միայն մէկը՝

Գագիկի կինն է. քայց ո՛վ է այս Գագիկը: (Հ. Չափնան
իւր Հայ թագաւորաց ցանկին մէջ 972 թուականին կը
յիշէ Սեանքնիկի՝ Յովհաննէս Վասպուրականի թագաւ-
որը՝ Արուստի-Համազասպի որդի Նամբարդի եւ Գա-
գիկի թոռը): Սեանքնիկիւն այդն է, ինչպէս ըստ
վերոյիշեալ արձանագրութիւնը, եւ այն Սեանքնիկիւն ալ
կը յիշուի արդէն թողմա Անթոնոսի պատմութեան մէջ՝
«Թայմ՝ ժամանակի, կը գըլ, այդ ուն երեւել տոմարից
գունալ արքային Սեանքնիկիւն մեծին, զոր մտաբար
Եսայի պատմէ վասն նորա, եւ սա նորն անուանաւոր
հաւուս իւրոյ Սեանքնիկի՝ անուամբ, էր եւ ծերայր յորոն
մեծ ինքան ի Դերեմիկ: (Հ. Չափնան Վասպուրականի
երկրորդ թագաւոր Դերեմիկ-Աշտու կ'ըլէ, որդի Գա-
գիկի, ուրեմն ըստ Ռ. Անթոնոսի Դերեմիկը Սեանքնիկիւն
եղբայրն ուլատմ Սեանքնիկիւն ալ Գագիկի որդին պէտք
է համարել եւ ոչ թող ինչպէս կը համարէ Հ. Չափնան:)
Կատայն ուրեմն Մարիամու մասն ըլլալով Սեանքնիկիւն
մայրն է եւ Անթոնոսեան Ա. Սեանքնիկի Գագիկի կինն
է մեզի ծանօթ Մրչի թագուհին, եթէ ընթացումը որ
Գագիկ երկրորդ կին մ'տուած ըլլայ: — Այս կարեւոր
ծանօթութիւնը՝ որ «Ջաղարանութիւնը մէջ կը պակսի,
հրատարակիչը՝ Մեծ. Հ. Պոստոլեան կը հաղորդէ յոմար-
գութեանն:

3-ը) կը ներկայացընէ առաջինայ հրատարակութիւնը: Կէսը մինչեւ 3 ք խորաններն են, յետոյ կը յաջորդէ քրիստոսի շաւարածումը, ապա՝ շորս աւետարանիչք: Ամենայն ալ իւրաքանչիւրն, գիմնացկուն եւ միանգամայն մաքուր ներկիրով նկարուած են, իսկ նմանապատկութիւնն ընդհակառակն աւելի ջրաներկ գոյններու ազդեցութիւն կ'ընէ: Կը սկսիմ խորաններով, որ ոչինչ նոր կ'ընծայեն այն անձին՝ որ ծանօթ է Էջմիածնի աւետարանին՝ յամէ 989: Երկուքին մէջն ալ կը տիրէ զարդերու նոյն ոճը, որ մագաղակին հետ մէկտեղ՝ Միջագետքէն ամեն կողմ տարածուած է, եւ ասոր ամենէն հին ներկայացուցիչներն են այն երկու Միջագետքէ ծագում առած ասորական աւետարանք, որոնցմէ մէկը յամէ 586 Լաւրենտեան մատենադարանը կը գտնուի, իսկ երկրորդը՝ Պարսիս Ազգ. մատենադարանը: Ապացոյցներով հաստատելու պէտք չկայ՝ Հայաստանի գեւ. Ժ. դարուն զուտ ոճ մը ներկայացընը, որուն՝ արդէն Զ. դարուն Միջագետք մէջ կատարելագոյն զարգացած ըլլալը ցուցուած է:

Աւելի կարեւոր է ուրիշ իրողութիւն մը: ՄԼքէի աւետարանը Թղ. 1 ք. խորանին կամարին բաց միջոցը կը լեցընէ պատկերով մը, որուն հելլենական, եգիպտոսը մասնանիշ ընող ծագումը չի կրնար տարադատի սակ ձգուիլ: Կը տեսնենք բնորոշ, նեղորսան գեղարարք մը կուրորդիներով եւ նաւորդներով կուրորդ մէջ՝ ընդ մէջ մօրային անկող, ձկանց եւ թռչնաց: Կոկորդիլոսը միայն բաւական էր ապացուցանելու այս կարգի գիւղորդի մը ծագումը: Ստ ալ կայ որ օր քան զօր աճող թիւ մ'ունիք ապացոյցներու, որ կը ցուցընեն թէ այսպիսի շեղորսան պատկերներ Աղբըսանդիպէն տարածուած են ամեն կողմ՝ հելլենական գեղարուեստի շրջանին մէջ: Կը յիշեցընեմ Պալեստինայի ծանօթ միւսիոնը (Mosaik), Ս. Գովհաննու միւսիոնն ի միտարան եւ S. Maria Maggioreի միւսիոնն ի Հռոմի՝ եւ այն նկարագրութիւնը, որով Chorkios Գազայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն նկարները կը ստորագրէ: Ըստ այսմ 902ի հայկական մանրանկարը յետագոյն՝ հելլենական զարդանկարչուն սովորական նկարագիրը հաստատուն պահած կը ցուցընէ: ՄԼքէի աւետարանին միւս խորանաց կիսաղեղները լեցընող զարդարանքներն ալ շատ յարգի նկարագիրներ կ'ընծայեն գեղարուեստի զարգացման պատմութեան տեսակէտէն. այստեղ չեմ ուզեր սակայն՝ մանրամասնութեանց մէջ մտնել:

Աւելի կարեւոր են նկարներն, այսինքն քրիստոսի շաւարածումն եւ աւետարանաց պատկերները: Ասորք այնու աչքի կը զարնեն, որ՝ խորանապարգերուն պէս ամենեւին չունին բան մը այն ոճէն, զոր սովոր ենք Հայաստանի համար որոշիչ համարիլ, այս ինքն ուրիշական են բոլորովին: Թերեւս կարելի էր քրիստոսի շաւարածումը յակական բիւզանդական համարիլ, սակայն պէտք է գիտնալ որ թէ Բիւզանդիոն եւ թէ Հայաստան այս դէպքին մէջ՝ գեղարուեստի մի եւ նոյն կենդանուն՝ Ասորիքէն կախում ունին, եւ այն՝ հաւանորէն ուղղակի Երուսաղէմէն: Համարաձմեռ հոն իբր 600ին ինչպէս ներկայացուելուն վկայ են Մոնցայի բաժկամանները, որոնք այնպիսի տիպ մը մեր առջեւ կը դնեն, որ իւր ամբողջ յօրինուածութեամբ լեովին կը համապատասխանէ մերինին եւ 586ի ասորական Աստուածաշունչէն աւելի՝ այնու միջաւորագոյն է ասոր, որ Ս. Աստուածածնի քովքը գեւ. շին երեւար հրեշտակք, որ յետոյ ի Բիւզանդիոն սովորական եղած են: Բայց ամենէն յարգին այն է, որ մեր մանրանկարն այնպիսի գծեր կը ներկայացընէ, որ շատ հին աւանդութիւն մը մասնանիշ կ'ընեն եւ ոչ Մոնցայի բաժկամաններուն վրայ եւ ոչ ալ 586ի Աստուածաշունչին մէջ կը գտնուին: Այս գծերուն առաջինն է այն ոճն, որով՝ վերն ի գահոյս բազմած քրիստոսի երկու կողմերը բաց ի նշանէւ զարդը բռնող հրեշտակներէն գրուած են երկու ուրիշ հրեշտակք ալ, որ պարսկական վերջէն բիւզանդական եղած զգեստով կը կենան իբր թիկնապահ երկնից թագաւորին: Այս նկարագիրն ունի իւր նմանները: Մեր դէմը կ'ընէ Երուսաղէմէ կախում ունեցող, բայց թերեւս ի Թերեւսյան շաւարածում գիտկրեայ կրկնակողներու վրայ, այս ինքն՝ Մուրանոյի կրկնակողին վրայ, որ կը պահուի Ռաւեննայի մատենադարանը: Հոն ալ վերին մասին վրայ թռչող հրեշտակները պատկերագիր (մեղալիս) մը բռնած են. միայն թէ հոն քրիստոս նկարուած չէ, այլ քրիստոսի տեղը բռնած է խաչն եւ կողմնակի կեցած են նոյն հրեշտակները՝ քրաւոր գգեցած յաւելուածական մասերով, խաչածեւ գաւազանք մէկ ձեռքն եւ գունդը՝ մեկալ ձեռքը: Այս վերջին կէտը կրնայ նպաստել ՄԼքէի աւետարանին մէջ քրիստոսի շուրջ գտնուած նշանէւ զարդի ոսկեգոյն յաւելուածները մեկնելու: Այս յաւելուածները գունդ են, զոր հրեշտակները կը կրեն: Հրեշտակաց ամբողջ գիւղը կ'երեւայ թէ մասնացոյց կ'ընէ մեզ թէ մեր առջեւ ունիք

շատ աւելի հնազոյն տիպ մը քան այն, որ սովորաբար Ս. Աստուածածնի երկու կողմը կը կենան Տրեշտափները՝ մատով վերը զուգընելով:

Դարձնալ շատ հետաքրքրական է երկրորդ կէտ մ'ալ: Դժբախտաբար Մարիամը՝ ամենն մօտ գտնուող երկու առաքեալներն, անշուշտ Պետրոս եւ Պողոս, վրայի զգեստով ծածկած են իրենց բարձրացուցած ձեռքերը: Այս երեւոյթման շարժարձման ուրիշ որ եւ իցէ պատկերի մը վրայ չի տեսնուիր եւ հաւանօրէն իրեն հիմ ունի Ասորիքի մէջ սովորական եղած է եւ անկէ առնել կողմ տարածուած ներկայացնելու կերպ մը, զոր մէջ Christum legem dat (Քրիստոս օրէնստու) կամ լաւ եւս՝ traditio legis (տուչու թիւն օրինաց) կ'անուանենք: Ներկայացնելու այս կերպը շատ հին ծագում ունի եւ զՔրիստոս կը զուգորդէ այնպէս, ինչպէս որ Մէլքի աւետարանին մէջ Մարիամ կեցած է ընդ մէջ իշխանաց առաքելոց, որ մեծարանք խոնարհութիւն կ'ընեն: Christum legem dat նկարին մէջ զիստաւոր առաքելոց այսպէս կենալն ու խոնարհութիւնը ընեն ունի իւր իմաստը կամ՝ նշանակութիւնը, վասն զի Քրիստոս այս երկուքին կու տայ իրենց պաշտօնն, իսկ այս դիրքը շարժարձման մէջ կը խանգարէ ամբողջ անասանքը, որուն ի վերջոյ Քրիստոս կենդանի ըլլալու էր: Աւտի յայտնի եւ բացերեւ է որ legem datի այս հին ասորական տիպէ առնուած մեծութիւնն է շարժարձման մէջ:

Մէլքի աւետարանը՝ թղ. 4բ—6բ՝ շատ առանձնայատուկ կերպով կը ներկայացնէ աւետարանիչները: Մասթեոս՝ խորտեալ ժողովրդով, մտածմանց մէջ ընկզմած՝ կը նստի առիծածէն գրակալի մը առջեւ, Մարկոս՝ միթազոյն սրածայր մորուքով՝ կը գրէ արծուական կերպ գրակալի մը առջեւ (Հմմտ. մեր միջին դարեան ամպիոններու գրակալները): Կոստան է հնութեան ծայածոյ աթոռի մը վրայ եւ կէս մը լազմած է անակի մը անկողնածման այնպիսի բարձի մը վրայ, ինչպիսի բարձի վրայ որ Ս. Աստուածածինը բազմած կը տեսնենք սովորաբար ի Խնդեան Քրիստոսի: Մէկալ երկու աւետարանիչներն ոսկիղէն պատուանդաններու վրայ կանգնել կեցած են՝ նման սրբոց ի պատկերս: Գևուս, գլուխը մեծ պտակով (կուլակ) մը՝ գորգանման ծածկոցի մը վրայ հանգչած աւետարանը կը բռնէ. Թովհանէս, ծերունի մը Պետրոսի տպով՝ աջով՝ աջով՝ իսկ ձեռքի հեշտակները՝ կարծր հողաթմափ եւ Քրիստոս անցող հողաթմափի է: Պէտք է այս կէտը բնական ըստարժեք հետ համեմատելով:

տարանը կը բռնէ. Թովհանէս, ծերունի մը Պետրոսի տպով՝ աջով՝ աջով՝ իսկ ձեռքի հեշտակները՝ կարծր հողաթմափ եւ Քրիստոս անցող հողաթմափի է: Պէտք է այս կէտը բնական ըստարժեք հետ համեմատելով:

Չորս աւետարանիչը կը ներկայանան մեզ կարեւոր շրջանակներով: Անկենններ հաստատուած են մետաղական պատեաններ, որոնցմէ կարծես թէ գուռս կ'ըլլեն զատիք կապող տերեւներն ու ծաղիկները: Այս մեր առջեւ եղածը՝ շրջանակ յօդներու այն կերպն է, զոր բիւզանդական սկզբնագրի մը վրայ կրնանք տեսնել Զ. դարուն սկիզբներէն. այս սկզբնագրին է Վիեննայի Դիոսկուրիգեսը: Այս ձեռագրին առնել մէկ պատկերը կը մատնէ թէ կապ ունի մէկ կողմանէ Փոքր Ասիոյ հեղինական գեղարուեստին հետ եւ մէկալ կողմանէ արեւելքի հետ (Հմմտ. Byzantinische Denkmäler III.). Վերջին ուղղութիւնը մասնաւոր չ'ընեն առնելն յառաջ՝ շրջանակները: Ասոնք՝ ինչպէս որ 902ի Մէլքի աւետարանին մէջ, նոյնպէս նաեւ Ժ. դարէն բիւզանդական ձեռագրի մը մէջ՝ ընդօրինակուած են հին հեղինական արեւելեան նախազարդարներու վրայէն: Այս իրիզանդական ձեռագրին է Պարիսի Թ. 139 Սաղմուրը, որ հաւանօրէն Փոքր Ասիայէն ծագում առած սկզբնագրի մ'իրեն հիմ ունի: Հայ ծաղիկոյն առնելի օրինակն ալ հարկ է որ ասորական ձեռագրի մ'իղծ ըլլայ:

1 Շատ զարմանալի է որ Մարիամ սեւ հողաթմափ հալած է: իսկ վերի Տրեշտափները՝ կարծր հողաթմափ եւ Քրիստոս անցող հողաթմափի է: Պէտք է այս կէտը բնական ըստարժեք հետ համեմատելով:

Զեմք կրնար ըստ բաւական շնորհակալ ըլլալ Սրբոյն Ղազարու Հարց*, որ ձեռագրին գրութեան հաղարամայ տարեգարքին առթիւ գունատիպ հրատարակութիւն մը մէջտեղ հանեցին: Թող այս հրատարակութիւնն՝ որ Վիեննայի Միութեան Հարց հրատարակած էջմիածնի աւետարանին բով. գրուելու արժանի գործ մըն է, այն ուղղութեամբ բարերար եւ քաղցրիւր ազդեցութիւն ունենայ, որ Հայք սփռն տակաւ տակաւ՝ իրենց գեղարուեստի հին յիշատակարաններն՝ իրենք հրատարակել: Ասով՝ իրենց ազգային քաղաքարժութեան հանրա- ծանօթ Նշանակութիւն մ'առնելուն կը նպաստեն եւ զարգացման շրջանին մէջ այնպիսի քարձր դիրք մը կ'ապահովեն, որ հաւանորէն իրենք իսկ որ մը՝ վարանած՝ յետահայեաց անարկ մը պիտի նետեն այն ատեններուն վրայ, ուր քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ ճանցուելու անկեն կարգիւ որ միջոցն՝ առանց գործածելու անպայ- օրէն անտես ըրած էին:

Josef Strzygowski.

ԼԵՁՈՒՍՐԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅՏԵՐԵՆ ԵՆ ԴՐԱՅԻ ԼԵՁՈՒՍԵՐԸ

Ս.

ՀԱՅՏԵՐԵՆԻ ԶՈՅՆԱԳՈՆ ԳՐԱԹԹԵՆԸ ՄԱՍԻՆ ՆԵՐՍԵՍԻ ԳԻՏԱԳՈՐԹԻՐԻՆԵՐ

§ 9. Հնդեւրոպական մէջ երկու փակ բա- ղաձայնէ բաղկացած խմբերուն անկէն սովորականը բառակիրքին եղած ըլլալու է անշուշտ քիւ. յա- մենայն դէպս տակաւ այն միակ խումբն է որ հայե- րէնի մէջ ցարք ստուգապէս ապացուցուած է: Բ ու գ գ է (KZ. XXXII, 39) իրաւամբ ընդունած է թէ քիւ- հայերէնի մէջ իբր ի կ'երեւայ. սակայն իւր իբրեւ ապացոյց յառաջ բերած օրինակներէն զուրս վտարելու է արդի հայ. ինչո՞ւ- չ բառը, վասն զի «թեպուր», բառը հին հայերէնի գէտ-բէն ծագած է (գէտ-բէն ալ գէտ-բէն): Ասկէ զուրս՝ Բուգ-գէի ապացոյցներուն դժժ ծանրոյշելու առաք- կութիւն մ'ըլլալու չէ. յամենայն դէպս ինչո՞ւ,

յուն. π τ ο υ, պէտք չէ մեկնել Հիւրըմանի հետ (Հայ. քեր. Ա. 450) այն ոճով՝ որ յունարէնին τ տառը հաւասար դնենք հնդեւր. չ կամ յի, եւ հնդեւրոպէս լի մայրը (śhivati «թքան») յա- ռալ եկած բանք քիւ: Հնդեւր. աղմուտի բառա- սկիզբն էր յամենայն դէպս քիւ՝ բնածայանիւրը: Իւր ինչ բառն յուն. π τ ε λ ε ն բառին հետ համեմա- տելը որեւէ առարկութիւն չի վերցնէր: Սա հա- մեմատութիւնը ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, յուն. π τ ρ σ σ α, անշուշտ գիտարկութիւն մ'ունի՝ հայերէնի + հայ- նին պատմական. սակայն Բուգ-գէ անշուշտ իրաւունք ունի, երբ այս + տառը որեւէ նմանա- ձայնութեամբ մը ծագած կ'ընէ + (հնդեւր. gñ) տառէն. (հմտ. յուն. π τ α ω γ ῶ σ): Տարակոյր չու- նիմ թէ Բուգ-գէ՝ յուն. π ε τ ο ρ μ α ρ հետ իւր համեմատած բառերուն (թիւ եւն) գտնէ մէկ մասն ուղիղ մեկնած է: Հիւրըման (Հայ. քեր. Ա. 449) որ այս ամէնը բողոքօքն անապահով կ'ուղէ հա- մարի, իր գգուշտարկութեան մէջ յայտնապէս քիւ մը շատ յառաջ գայած է, որով է անգղոյշ եղած: Հայերէնի մէջ նաեւ լ ու չ մայինը բառը՝ ձայներուն առջեւ կորսուած է ք, եւ այնչափ կա- նուրի որ (ք)րի առջեւն ալ միւսեային նախատես յունեւրածը զարգացած է, ինչպէս նախնական չ սկիզբնատառ մ'առջեւ. (երեւ. յուն. π ρ ε π α): Ունգական մ'առջեւ ալ ք կորսուած ըլլալու է. բայց այս մասին օրինակներ չեն գտնուած:

§ 10. Որչափ կրնանք վերատուգել՝ հնդեւր. t, k, y, q՝ ալ նոյն զարգացումն ունեցած են՝ զոր ունեցած է ք իբրեւ առաջին անգամ՝ բաղաձայն- ներու խմբի մը՝ ինչպէս մեկնեցինք § 9. Իւր կը գտնուի երեւ. բառին մէջ, զր՝ թերեւս -բոգիւ բա- րին մէջ, որուն նախատես - ձայնաւորը կրնայ եւ ծագած ըլլալ. (հմտ. -բոգ եւ երեւ.). այն ատեն -բոգիւ կրնայ խնամ ըլլալ հնդ. krakara-s «կարաւ» բառին. ի հարկէ բառամիջին կոորդա- կանք չի համաձայնի. (-բոգիւ բառն առջեւէն հնդեւր. ց- մ'իկնած չի կրնար ըլլալ, ինչպէս կը դուշակէ Բ ու գ գ է, IF. I, 444): զի- խումբ մը կը գտնուի լիւի՝ բային մէջ, ալք. klē «եր» (KZ. XXXVI, 341): kl- կը գտնուի օրինակի համար բառերուն մէջ՝ լիւի, լւր, յուն. κ λ ῶ ν: Երբեք բառէն՝ լատ. crūs, չի կրնար հետեւցուիլ թէ k տառը ր գրին առջեւ անփոփոխ մնացած է, վասն զի էթէ իրօք անփոփոխ մնացած ըլլա՞ր՝ այն ատեն գրի տեղափոխութիւն կը օգտատէր: Նսեւ. նկա- տողութեան առնելու է որ - եւ ր տառերուն մէջ տեղը մը կ'արտասանուէր, եւ այս շմայը Ա կամ Ա ձայնէ մը ծագած պիտի ըլլայ: Երբեք körun- կամ kērun- ձեւ մ'ենթադրելու եւ ձայնաօրի նման փոխադրութիւն մ'ընդունելու ենք, ինչպէս որ լիւ. gr̥ve, յուն. γ ῆ ρ α ν ο ς, հայ. ինչիւ (հնդեւր. *gōr.. կամ *gōr.), լատ. grūs բառերուն համար կ'ընդունինք: Հմտ. § 12. Հայերէն լիւային մէջ տակաւին օրինակներ չեն գտնուած ի ն կ զ զ՝ մայ- ներուն համար ընդգիւծանայ առջեւ. առ առաւելն ալ՝ *knid-sē (չ գրին ուղղականէն միւս հայով- ներուն անցած ըլլալու է). ու պղծատառը նա- խագրի մ'ըլլալու է, հմտ. -մոգի՝ § 14, առ-մի՞

* Նոյնպէս եւ շնորհակալութեան ու գովութեան արժանի է Պր. Յով. Պալեան (ք Ստրազ) որ Սիբէի Աւետարանին զարգանկաններուն տուագրութեան ման- քերուն յատկացոյցի է 1500 ֆր.: Պր. Պալեան իւր այս ազգային խնամագին գաւթնքը մէջտեղ նանկու. ծանօթացցնելու դիմամք ըրած «պատասխան» ոչ թէ միայն ազգօրում զործ մի կատարած լիւաւ. այլ եւ իւր անունն ալ իւրիւս միմիմսս անմահողութեամբ: - Այս առ- թիւ պարտք կը նամարնք ազնիւ Պարոնին թէ մեր եւ ի՞նչ յոյժանագիր Պրոֆնտորին շնորհակալութիւնն յայտ- նել Պարոնիակարէն մեզի նուիրած օրինակներուն նամար յովր.